

Ελευθερία Αποστολάκη

Γεωγραφική προέλευση μαθητικού πληθυσμού και κοινωνική κινητικότητα στην Ποταμίδα Κισάμου την περίοδο της Κρητικής Πολιτείας: μια μελέτη περίπτωσης

ABSTRACT

In this paper an effort is made to highlight the role of the geographical origin of the student population as a regulatory factor in the education of boys and girls in rural areas during the period of the Cretan State. At the same time, we attempt to outline the educational framework, which, through interaction with the particular culture in the Kissamos region, made the school, to a certain extent, a mechanism for sharing and reproducing the structures of the local community, with the result that education came to play a very important role in social progress. In order to achieve the above objectives, information was selected and processed from the archives of both the Primary School and the Girls' School of Potamida, a small village of Kissamos in western Crete during the period of Autonomy, as well as the school archives of the Gymnasium and the Practical School of the same province. An interesting aspect of the present study is also the investigation of the educational course of indicative cases of pupils and students attending the above schools, which is accompanied by the findings of the statistical analysis of the school files.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: Ποταμίδα, Κίσαμος, Κρητική Πολιτεία, εκπαίδευση, ύπαιθρος, γεωγραφική προέλευση, κοινωνική κινητικότητα

Η Αυτονομία αποτελεί μια περίοδο έντονων πολιτικών εξελίξεων αλλά και κοινωνικών ανακατατάξεων στην ιστορία της Κρήτης, κατά την οποία η παιδεία προκρίθηκε ως ζήτημα μείζονος σημασίας άμεσα σχετιζόμενο με την οικονομική πρόοδο του κράτους. Έτσι, ενώ η βασική τουλάχιστον εκπαίδευση ορίστηκε αρχικά ως υποχρεωτική και δωρεάν για όλους τους πολίτες, λίγο αργότερα λόγοι πολιτικής σκοπιμότητας πρόταξαν κριτήρια γεωγραφικά και κοινωνικά, στοχεύοντας στη διαμόρφωση ενός θεσμικού πλαισίου που αποσκοπούσε στην ενίσχυση της πρακτικής εκπαίδευσης, ειδικά στην ύπαιθρο, για την ανάπτυξη της γεωργίας και κυρίως του εμπορίου μέσω αυτής (Χουρδάκης 2004, 92-93, 98-101). Η συγκρότηση από την εκάστοτε κεντρική διοίκηση ενός σχολικού δικτύου εναρμονισμένου με τους παραπάνω στόχους επέβαλλε συχνά τη μετακίνηση μαθητών και μαθητριών από τον τόπο διαμονής στο πλησιέστερο, *θεωρητικά* (Γενεράλις 1908, 30-31), σχολείο, όπου και όποτε αυτό λειτουργούσε, ενίοτε οξύνοντας τις ανισότητες στον εκπαιδευτικό χώρο.

Πώς όμως η συγκεκριμένη πραγματικότητα αποτυπώνεται στα σχολικά αρχεία της Ποταμίδας, ενός μικρού χωριού στη Δυτική Κρήτη και κατά πόσο μέσα σε ένα πλαίσιο αλληλεπίδρασης της κεντρικής διοίκησης με την τοπική κουλτούρα, ο τόπος διαμονής μαθητών και

μαθητριών επηρέασε την εκπαιδευτική τους πορεία αλλά και τη μετέπειτα κοινωνική τους εξέλιξη (Φραγκουδάκη 1985, 183-184);

Παρόλο που σε σύγχρονες έρευνες έχει ήδη διαπιστωθεί η σχέση του τόπου διαμονής με την κοινωνική προέλευση του μαθητικού πληθυσμού, οι πληροφορίες που έχουμε για την κατάσταση που επικρατούσε στα σχολεία της Κισιάμου στις αρχές του 20ού αιώνα είναι ελάχιστες, ενώ άγνωστες παραμένουν οι επιπτώσεις της εκπαιδευτικής πολιτικής της συγκεκριμένης περιόδου στα ίδια τα υποκείμενα και την ευρύτερη κοινωνία. Αναζητώντας απαντήσεις στα παραπάνω ερωτήματα, όσο βέβαια αυτό είναι εφικτό σε επίπεδο μικροκλίμακας, συνδυάσαμε στοιχεία από διαφορετικές μεθοδολογικές προσεγγίσεις, και λαμβάνοντας υπόψη τα ήδη υπάρχοντα στατιστικά δεδομένα σχετικά με τον χαρακτήρα των σχολείων που λειτούργησαν στην Ποταμίδα από το 1899 ως το 1913 (Αποστολάκη 2013). Στη συνέχεια προχωρήσαμε στη συνεξέταση, ονομαστικά πλέον, των μεμονωμένων περιπτώσεων με μικρή συχνότητα εμφάνισης. Τα πορίσματα που προέκυψαν διασταυρώθηκαν και συμπληρώθηκαν με τεκμήρια και μαρτυρίες, ενώ αξιοποιήθηκαν και σωζόμενα αρχεία γειτονικών σχολείων, κυρίως της Πρακτικής Σχολής και του Γυμνασίου Κισιάμου, ώστε να αναδειχθούν κατά το δυνατόν περισσότερα στοιχεία σχετικά με το θέμα.

Τα σχολεία της Ποταμίδας, στα οποία επικεντρώνεται η παρούσα εισήγηση, είναι ένα Δημοτικό, που λειτούργησε καθ' όλη τη διάρκεια της Κρητικής Πολιτείας με εγγεγραμμένους 827 μαθητές και 94 μαθήτριες, και ένα Παρθεναγωγείο με 294 εγγραφές κοριτσιών και 3 αγοριών, το οποίο ιδρύθηκε αργότερα (1910) και λειτούργησε ως το 1925.¹ Πρόκειται για δύο εκπαιδευτικά ιδρύματα εγκατεστημένα σε διαφορετικά κτήρια στο κέντρο μιας ιδιόμορφης περιοχής, αποτελούμενης από πολλούς διάσπαρτους οικισμούς, ώστε να καλύπτονται οι εκπαιδευτικές ανάγκες των μόνιμων στη συντριπτική πλειοψηφία τους χριστιανών κατοίκων.² Καθώς μάλιστα η εκάστοτε κεντρική διοίκηση διατηρούσε ασαφή εικόνα για τον πληθυσμό της συγκεκριμένης περιοχής, παρατηρείται το φαινόμενο η εφαρμογή της εκπαιδευτικής της πολιτικής να εξαρτάται άμεσα από τον ενισχυμένο ρόλο των τοπικών πολιτικών παραγόντων.³

¹ Το Δημοτικό σχολείο ιδρύθηκε ως μονοτάξιο το 1899 και το 1901 μετονομάστηκε σε αδιαίρετο Β/θμιο, ενώ σύμφωνα με το διάταγμα 102/25-6-1911 το συγκεκριμένο Δημοτικό λειτούργησε «εν προφ. Ηλία» ως «αδιαίρετον αρρένων και θηλέων» και περιλάμβανε τα χωριά Χαρεθιανά, Ποταμίδα, Κουρθιανά, Καμάρα, Κάτω Βουλγάρων και Παππαδιανά». Επίσης στο ίδιο χωριό ιδρύθηκε το 1910 Β/θμιο Παρθεναγωγείο (155/54/12-10-1910), που το 1911 μετονομάστηκε σε αδιαίρετο μικτό (102/51/30-7-1911) ως το 1925, οπότε καταργήθηκε το 1/ξ. θηλέων (367/23-11-1925). Σύμφωνα όμως με το διάταγμα 102/25-6-1911 το ίδιο σχολείο χαρακτηρίζεται «αδιαίρετον θηλέων εν Παπαδιανούς, εις ου α και β τάξιν θα συμφοιτώσιν άρρενα και θήλεα», Ιωάννης Ανδρουλάκης (1990), *Η εκπαίδευση στην Κρήτη κατά το α΄ τέταρτο του 19ου αιώνα έως και τις αρχές του 20ού αιώνα (Χριστιανικό και Οθωμανικό εκπ/κό σύστημα)*, Χανιά, 95· Παναγιώτης Κασσιμάτης (1953), *Ιστορική Επισκόπηση Της Εν Κρήτη Εκπ/σεως – Ιστορία των σχολείων της Κρήτης*, Αθήνα, 28, 50-51, 78, 110· Αντώνης Χουρδάκης (2002), *Η Παιδεία Στην Κρητική Πολιτεία (1898-1913)*, Αθήνα, Gutenberg, 380, 385. Μετά και από τις έντονες πιέσεις τοπικών φορέων, ως αντισταθμιστικό μέτρο τόνωσης της εκπαίδευσης θεσπίστηκε η συμφοίτηση παντού στην επαρχία με προβαλλόμενο στόχο εκ μέρους των ιθυνόντων την καλύτερη εκπαίδευση των κοριτσιών. Ελευθερία Αποστολάκη (2013), *Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα της Ποταμίδας Κισιάμου (1899-1913): μια μικροιστορική προσέγγιση*, Μεταπτυχιακή εργασία ειδικεύσεως δημοσιευμένη στο καταθετήριο του Πανεπιστημίου Κρήτης, Ρέθυμνο, 24-25· Αντώνης Χουρδάκης (2002), *ό.π.*, Αθήνα, Gutenberg, 252.

² Όπως επιβεβαιώθηκε και από τα σχολικά αρχεία των δύο σχολείων, ελάχιστες ήταν οι περιπτώσεις που ο «τόπος διαμονής του πατρός» ήταν διαφορετικός από τον «τόπο καταγωγής» (απόκλιση περίπου 5%).

³ Καθοριστικός εικάζεται ότι ήταν και ο ρόλος των οικογενειών των Μαζοκοπάκηδων και Μπρεδάκηδων, οι οποίες

Ελέγχοντας τη γεωγραφική προέλευση του μαθητικού πληθυσμού, διαπιστώσαμε ότι οι μαθητές του Δημοτικού Ποταμίδας προέρχονταν σε όλη τη διάρκεια της Αυτονομίας από 23 διαφορετικά χωριά και οικισμούς, ενώ οι μαθήτριες από μόλις 4 (την Ποταμίδα και τις πολύ κοντινές περιοχές), παρόλο που η φοίτηση ήταν υποχρεωτική και για τα δύο φύλα εφόσον λειτουργούσε σχολείο σε κοντινή απόσταση.⁴ Εντούτοις, ακόμα και σε χρονιές που η ισχύουσα νομοθεσία όριζε με σαφήνεια τα χωριά που θα υπάγονταν στο συγκεκριμένο σχολείο,⁵ υπήρξαν κάποιες, λιγοστές έστω, αποκλίσεις.⁶ Το φαινόμενο αυτό συνεχίστηκε ακόμα και όταν αργότερα ιδρύθηκαν σχολεία σε γειτονικά της Ποταμίδας χωριά, όπως στο Βουλγάρω και τα Καλουδιανά, εξαιτίας ίσως της περιστασιακής λειτουργίας τους.⁷ Επισημάνθηκαν όμως και περιπτώσεις μαθητών που φαινομενικά προέρχονταν από περιοχές σε απόσταση μεγαλύτερη της μισής ώρας, στις οποίες λειτουργούσε πιο κοντά άλλο Δημοτικό ταυτόχρονα με αυτό της Ποταμίδας, ενώ χαρακτηριστική είναι η αναφορά σε 7 παιδιά μεταναστών.⁸

μαζί με το Μαρκαντώνη από τα Τοπόλια κατείχαν εξέχουσα θέση στην πολιτική ζωή του τόπου στο πλευρό του Ελευθέριου Βενιζέλου και συνέβαλαν καθοριστικά στη διάνοιξη κεντρικού δρόμου, ο οποίος περνούσε από την Ποταμίδα και ένωνε τα Εννιά Χωριά με το Καστέλι και τα Χανιά, ευνοώντας έτσι την πρόσβαση στο συγκεκριμένο χωριό. Καταλυτικά ενδεχομένως λειτούργησε και η ενοικίαση από την κοινότητα του κτηρίου ιδιοκτησίας οικογένειας Μπρεδάκη στα Γαλιανιά, όπου λειτούργησε το Παρθεναγωγείο, αλλά πιθανόν για κάποιο διάστημα και το Δημοτικό σχολείο, καθώς βρισκόταν σε περισσότερο κομβικό σημείο. Ελευθερία Αποστολάκη (2013), *ό.π.*, 32-41.

⁴ Λαμβάνοντας υπόψη τις ιδιαιτερότητες του τότε οδικού δικτύου, διαπιστώσαμε ότι όλα τα παραπάνω χωριά απείχαν λιγότερο από μισή ώρα από την Ποταμίδα και επομένως η φοίτηση των μαθητών/τριών που προέρχονταν από αυτά ήταν υποχρεωτική. Για το μεγαλύτερο ποσοστό δηλωνόταν ως τόπος διαμονής, όπως είναι αναμενόμενο, η Ποταμίδα και ένας από τους οικισμούς της, τα Νταμπασιανά (61,7%), ακολουθούν τα Καλουδιανά και τα γειτονικά Κουρθιανά, Κορφαλώνας, Γερολιμιανά με ποσοστό 14,1%, έπονται τα Χαιρεθιανά με 12,8% και τέλος το Βουλγάρω με την Καμάρα και τα Δερμιτζιανά με ποσοστό 3,1%. Αξίζει να σημειωθεί ότι απαλλάσσονταν από την υποχρεωτική φοίτηση όσοι κατοικούσαν περισσότερο από ½ ώρα μακριά από τη έδρα του σχολείου. Επίσημος *Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, έτος Β, αρ. φυλ. 86, αρ. νόμου 82, εν Χανίους τη 2-8-1899, άρθρο 31.

⁵ Ενδεικτικά το 1901, οι περιοχές οι οποίες υπάγονταν στο συγκεκριμένο σχολείο ήταν αρχικά 8 και το 1911 μόλις 6, φαινόμενο αναμενόμενο λόγω της διαδοχικής ίδρυσης νέων δημοτικών σχολείων σε γειτονικά χωριά. Παρά την έλλειψη επιπλέον στοιχείων και για τα υπόλοιπα χρόνια λειτουργίας του σχολείου είναι χαρακτηριστικό ότι ελάχιστοι ήταν οι μαθητές/τριες που φοίτησαν τις συγκεκριμένες χρονιές εκεί, αν και υπάγονταν σε κάποιο άλλο εκπαιδευτικό ίδρυμα, επιβεβαιώνοντας ότι παρά τη σχετική σύγχυση δεν υπήρχε μεγάλη απόκλιση από το θεσμικό πλαίσιο. Σύμφωνα μάλιστα με τον Πίνακα Σχολείων Κισάμου Δημοσίας Εκπαίδευσης στο Δημοτικό Ποταμίδας υπάγονταν οι μαθητές από τα Χαιρεθιανά (αναφέρεται ότι το χωριό υπάγεται και στο Δημοτικό Δραπανιά, που όμως βρίσκεται σε λίγο μεγαλύτερη απόσταση από τη Ποταμίδα), Κουρθιανά, Βαρδιανά, Χουδαλιανά, Μάκρωνα (οι μαθητές του οποίου σημειώνεται ότι μπορούσαν να φοιτούν και στο Δημοτικό Σφακοπηγαδίου του Δήμου Πανεθήμου), Καμάρα-Βουλγάρω (με τη σημείωση ότι οι μαθητές/τριες μπορούν να φοιτούν και στο Δημοτικό Τοπολίων) Παναγιώτης Κασσιμάτης (1953), *ό.π.*, 28, 50-51, 78, 110.

⁶ Πρόκειται για όσους αναφέρονται στην υποσημείωση 8 και τους Τζιρτζιλάκη Γεώργιο (Δραπανιάς), Αγγελάκη Βασίλειο (Κορφαλών), Μυλωνάκη Μιχάλη (Κορφαλών), Ρετουδάκη Χαράλαμπο (Κορφαλών), Χουδαλάκη Στυλιανό (Δερμιτζιανά).

⁷ Τα Δημοτικά σχολεία που λειτούργησαν στην ευρύτερη περιοχή την περίοδο της Κρητικής Πολιτείας ήταν: Βουλγάρω 1900-1909 (βλ. επίσης Διορισμός Κων. Μανουσάκη ΙΑΚ Φάκελος: «Κρητική Πολιτεία – Ανωτέρα Διεύθυνσις Παιδείας και Θρησκευμάτων 1899 – Έγγραφα διάφορα»), Δραπανιάς 1899-1913, Καλουδιανά 1907-1913, Καστέλι 1899-1913, Μουρί 1899-1913, Παλαιόκαστρον 1899-1911, Σφακοπηγάδι 1899-1913, Τοπόλια 1899-1913. Παναγιώτης Κασσιμάτης (1953), *Ιστορική Επισκόπηση Της Εν Κρήτη Εκπ/σεως – Ιστορία των σχολείων της Κρήτης*, Αθήνα, 105-113.

⁸ Πρόκειται για τους μαθητές Φωτάκη Χαράλαμπο (Καστέλι), Φωτάκη Αντώνιο (Καστέλι), Μυλωνάκη Δημήτηρ (Νοπήγια), Περσθαυράκη Κων/νο (Κάτω Παλαιόκαστρο), Σκορδυλάκης Μιχάλης (Χανιά), Ορφανάκης Εμμανουήλ (Νέα Χώρα). Με τόπο διαμονής την Αμερική από το 1911-1913 καταγράφηκαν οι Μαζοκοπάκης Χαράλαμπος, Ψαράκης Ιωάννης, Ξανθουδάκης Κων/νος, Ξανθουδάκης Χαράλαμπος, Λαμαζάκης Θεόδωρος, Ξανθουδάκης Δημήτριος (συνέχισε στο Γυμνάσιο Κισάμου), Χαλκιαδάκης Λεωνίδα.

Αντίστοιχα η μελέτη των αρχείων του Παρθεναγωγείου Ποταμίδας κατέδειξε ότι οι μαθήτριες του σχολείου αυτού προέρχονταν από περιοχές σε μεγαλύτερη ακτίνα συγκριτικά με τις μαθήτριες του Δημοτικού (16 διαφορετικά χωριά και οικισμοί).⁹ Και πάλι όμως διαπιστώσαμε ότι πρόκειται για την Ποταμίδα και άλλους πολύ κοντινούς οικισμούς που ανήκαν κυρίως στον Δήμο Καστελλίου (75,4%) και Πανεθήμου (14,8%),¹⁰ όπου στις περισσότερες περιπτώσεις δεν λειτουργούσε άλλο Παρθεναγωγείο πιο κοντά, με εξαίρεση τρεις μαθήτριες από το Βλάτος (Δήμος Ιναχωρίου), τα Τοπόλια και το Καστέλι, στις οποίες θα αναφερθούμε αναλυτικά παρακάτω.¹¹ Η διαπίστωση αυτή σε συνδυασμό με την αύξηση των εγγραφών τα πρώτα χρόνια λειτουργίας του Παρθεναγωγείου, θα μπορούσε να είναι θεωρητικά ενδεικτική του αυξημένου ενδιαφέροντος της τοπικής κοινωνίας για τη μόρφωση των κοριτσιών λίγα χρόνια πριν την Ένωση του νησιού με την Ελλάδα. Στην πράξη όμως, λόγω της κυρίαρχης νοοτροπίας που θεωρούσε τη μόρφωση περιττή και επικίνδυνη για τα κορίτσια, ελάχιστες από αυτές φοίτησαν πραγματικά στο Παρθεναγωγείο και ακόμα λιγότερες προήχθησαν, αν και ήδη από 1911 λειτουργούσε στο Καστέλι η Πρακτική Σχολή, που παρείχε τη δυνατότητα περαιτέρω συνέχισης των σπουδών και εξασφάλιζε σε όσες αποφοιτούσαν επαγγελματική αποκατάσταση. Παρόλα αυτά, κάτω από το πιεστικό θεσμικό πλαίσιο που προέβλεπε υποχρεωτική φοίτηση και για τα κορίτσια, φαίνεται ότι κάποιοι γονείς προτιμούσαν να εγγράψουν τα παιδιά τους στο πλησιέστερο Παρθεναγωγείο και όχι σε άλλο πιο κοντινό δημοτικό, εκδηλώνοντας έτσι την αντίθεσή τους προς τη συμφύση των δύο φύλων, με δεδομένο μάλιστα ότι το ηλικιακό εύρος των μαθητριών του Παρθεναγωγείου ήταν μεγαλύτερο από το θεσμικά προβλεπόμενο.

Προκειμένου να ελέγξουμε αν η γεωγραφική προέλευση των μαθητών και μαθητριών των δύο σχολείων συνδέεται με την κοινωνικοοικονομική θέση των οικογενειών τους, αναζητήσαμε στοιχεία σχετικά με τη δηλωμένη στα σχολικά αρχεία επαγγελματική δραστηριότητα του πατέρα. Λαμβάνοντας υπόψη ότι αναφερόμαστε σε μια προβιομηχανική οικονομία χωρίς σαφή κοινωνικά στρώματα με την αυτάρκεια και την πολυαπασχόληση να κυριαρχούν, διαπιστώσαμε πως, παρά τον μεγάλο αριθμό διαφορετικών επαγγελματιών που εμφανίζονται τόσο στο Δημοτικό όσο και στο Παρθεναγωγείο, οι γεωργοί κατείχαν το μεγαλύτερο ποσοστό. Ακολουθούν οι εργάτες και οι ορφανοί, ενώ τελευταίοι εμφανίζονται στο Δημοτικό οι κτηματίες

⁹ Ως τόπος διαμονής του πατέρα των τριών αγοριών αναφέρονται τα Δερμιτζιανά, τα Χουδαλιανά και η Ποταμίδα.

¹⁰ Οι παραπάνω ενδείξεις θα μπορούσαν να θεωρηθούν αναμενόμενες, αλλά δεν συμβαίνει το ίδιο και με τις 44 μαθήτριες από διάφορα χωριά του Δήμου Πανεθήμου, καθώς δεν υπάρχει πληροφορία ότι οι συγκεκριμένοι οικισμοί υπάγονταν στην Ποταμίδα. Μετά από επιτόπια έρευνα διαπιστώσαμε ότι από τους οικισμούς του Δήμου Πανεθήμου που αναφέρονται στο Μαθητολόγιο, τα Χουδαλιανά, ο Μάκρωνας και το Αρμενοχωριό βρίσκονται σε απόσταση μικρότερη από το Παρθεναγωγείο Ποταμίδας σε σχέση με το πλησιέστερο σχολείο του δήμου Πανεθήμου, που ήταν το αδιαίρετο Δημοτικό Σφακοπηγαδίου. Πρόκειται για χωριά που βρίσκονται πολύ κοντά στο Βουλγάρω και την Καμάρα, στα οποία όμως δεν λειτουργούσε Δημοτικό σχολείο εκείνη την περίοδο. Η περίπτωση της μαθήτριας από τα Περιβολάκια, χωριό δίπλα από το Σφακοπηγάδι, είναι μεμονωμένη. Φάκελος: «Κρητική Πολιτεία Ανωτέρα Διεύθυνσις Παιδείας και Θρησκευμάτων 1900-1 – Έγγραφα διάφορα-Α'». Πίνακας σχολείων Κισσάμου δημοσίας εκπαιδεύσεως 13-3-1901, Αρ.πρ.744.

¹¹ Στο Παρθεναγωγείο Ποταμίδας διαπιστώσαμε ότι το 47,6% (142 εγγραφές) προέρχονταν από την Ποταμίδα και τους πλησιέστερους οικισμούς που υπάγονταν σε αυτήν και το 41,3% (123 εγγραφές) από τα κοντινά χωριά, τα οποία απείχαν από την Ποταμίδα ως μισή ώρα απόσταση. Το μεγαλύτερο επομένως ποσοστό των μαθητριών του Παρθεναγωγείου διέμενε στην Ποταμίδα και τους γύρω οικισμούς, διαπίστωση αναμενόμενη, όχι μόνο εξαιτίας της γεωγραφικής θέσης του σε σχέση με τα γειτονικά χωριά, αλλά και γιατί ήταν το χωριό με τις περισσότερες μαθήτριες (29,6%), πολλές από τις οποίες ήδη είχαν ξεκινήσει την εκπαίδευσή τους στο Δημοτικό του χωριού.

και στο Παρθεναναγωγείο οι έμποροι.¹² Ο μεγάλος αριθμός διαφορετικών επαγγελματιών (ειδικά από το 1910-1913), ο οποίος θα μπορούσε να θεωρηθεί ασύμβατος με την αγροτική οικονομία της περιοχής σχετίζεται κυρίως με το γεγονός ότι σύμφωνα με το οδικό δίκτυο της εποχής η Ποταμίδα αποτελούσε διαμετακομιστικό σταθμό για όσους μετακινούνταν προς και από το Καστέλι και τα Χανιά. Παρόλα αυτά, στατιστικά η κοινωνική προέλευση των μαθητών/τριών δεν παρουσιάζει υψηλό βαθμό συσχέτισης με τον τόπο διαμονής τους, όπως είναι αναμενόμενο να συμβαίνει σε μια αγροτική περιοχή με κοινά χαρακτηριστικά.

Εκτιμώντας τους περιορισμούς που έθεσαν τα παραπάνω δεδομένα και προκειμένου να αναδείξουμε τον ρόλο που πιθανώς διαδραμάτισε η γεωγραφική προέλευση στη φοίτηση και τη μετέπειτα εκπαιδευτική πορεία των μαθητών και μαθητριών στην Ποταμίδα, αξιοποιήσαμε μαρτυρίες και βιογραφικά στοιχεία σχετικά με τα παιδιά που σύμφωνα με τα αρχεία των δύο σχολείων απέκλιναν από το ευρύτερο σύνολο ως προς τον τόπο διαμονής τους. Έτσι διαπιστώσαμε ότι κάποιοι γονείς επέλεξαν την Ποταμίδα ως τόπο διαμονής, εφόσον όχι μόνο προσέφερε περισσότερες ευκαιρίες για εργασία αλλά και γιατί αποτελούσε μέρος ασφαλούς διαμονής για οικογένειες στις οποίες ο πατέρας απουσίαζε (λόγω θανάτου, μετανάστευσης ή περιστασιακής εργασίας σε ορεινές ή αστικές περιοχές).¹³ Στις περιπτώσεις αυτές φαίνεται ότι καθοριστικό ρόλο διαδραμάτιζαν και τα συγγενικά δίκτυα, όπως αυτά είχαν αναπτυχθεί εκείνη την εποχή.¹⁴

Ο Γεώργιος Κωνσταντουλάκης είναι μια τέτοια ενδεικτική περίπτωση, καθώς η οικογένειά του μετακινήθηκε από τον ορεινό και άγονο Αερινό στην εύφορη Ποταμίδα, που ήταν το χωριό της μητέρας του. Όπως μάλιστα υποστηρίζει ο ίδιος στην αυτοβιογραφία του, παρά τη φτώχεια της οικογένειάς του και τις αντίξοες συνθήκες που αντιμετώπισε λόγω της μετακίνησής του σε σχολεία άλλων περιοχών συνέχισε τις σπουδές του και ήταν ο πρώτος απόφοιτος του Γυμνασίου Καστελίου που σπούδασε στο Πανεπιστήμιο (Αποστολάκη 2013, 121-123).

Είναι μάλιστα χαρακτηριστικό ότι από τους 14 μαθητές του Δημοτικού Ποταμίδας που δήλωναν ως τόπο διαμονής περιοχές σε απόσταση μεγαλύτερη της μιας ώρας ή την Αμερική, δύο μόλις ήταν γιοι γεωργών, οι οποίοι μάλιστα δεν φοίτησαν καθόλου στο σχολείο. Άλλοι δύο ήταν παιδιά δημάρχου, δύο δημόσιων υπάλληλων, ένα τεχνίτη (μυλοθρού) και όλοι οι υπόλοιποι

¹² Ανάμεσα στα 26 διαφορετικά επαγγέλματα που εμφανίζονται στο Δημοτικό Ποταμίδας κυριαρχεί αυτό του γεωργού (72%) με μικρές διαφοροποιήσεις ως προς το φύλο. Ακολουθούν οι γιοι εργατών (10,4%), οι ορφανοί (10%), ενώ καταγράφεται ένα πολύ μικρότερο ποσοστό από βιοτέχνες/τεχνίτες (2%) και έμπορους (2%). Διαπιστώνουμε επομένως ότι το ποσοστό του αγροτικού πληθυσμού που εμφανίζεται στον Γενικό Έλεγχο του Δημοτικού της Ποταμίδας είναι κατά πολύ μεγαλύτερο από το αντίστοιχο ποσοστό σε όλη την Κρήτη, καθώς σύμφωνα με την απογραφή του 1900 το επάγγελμα του γεωργού είναι το επικρατέστερο (40,09%), ακολουθεί το επάγγελμα του βιομηχάνου (7,7%) και αυτό του εμπόρου με (4,32%). Ελευθερία Αποστολάκη (2013), *ό.π.*, 86-90. Αντίστοιχα στο Παρθεναναγωγείο ανάμεσα σε 17 διαφορετικά επαγγέλματα το συντριπτικό ποσοστό του 62,6% αποτελείται από παιδιά γεωργών. Ακολουθούν οι ορφανές (12,5%) και στη συνέχεια με μικρή διαφορά μεταξύ τους οι μαθήτριες με πατέρα κτηματία ή βιοτέχνη/τεχνίτη. Αντίθετα οι δημόσιοι υπάλληλοι, και πολύ περισσότερο οι έμποροι, εμφανίζουν πολύ μικρότερα ποσοστά σε σχέση με τους υπόλοιπους κηδεμόνες. Ελευθερία Αποστολάκη (2013), *ό.π.*, 90-92.

¹³ Φάκελος: «Κρητική Πολιτεία Ανωτέρα Διεύθυνσις Παιδείας και Θρησκευμάτων 1900-1, Έγγραφα διάφορα-Α'». Πίνακας σχολείων Κισσάμου δημοσίας εκπαιδύσεως 13-3-1901, Αρ. πρ. 744.

¹⁴ Η Ποταμίδα ήταν ένα από τα πεδινά χωριά της περιοχής, που οι κάτοικοι τόσο των ορεινών χωριών όσο και του Καστελίου προτιμούσαν για τη σύναψη γάμων. Γεώργιος Κωνσταντουλάκης (1995), *Μια ζωή σαν παραμύθι*, αυτοέκδοση, Κίσαμος, 13· Λυκούργος Καμηλάκης (2002), *Τα κισαμίτικα νάκλια*, Αθήνα, 461-262.

γιοι εργατών που μετανάστευσαν στην Αμερική. Αξίζει να σημειωθεί ότι από τους τελευταίους όλοι προήχθησαν έστω οριακά με χαρακτηριστικό παράδειγμα τον Χαράλαμπο Μαζοκοπάκη, ο οποίος όσο ο πατέρας του ήταν εργάτης στην Αμερική και πριν ακόμα πεθάνει ολοκλήρωσε την υποχρεωτική εκπαίδευση και αργότερα διετέλεσε για ένα διάστημα πρόεδρος Ποταμίδας. Αντίστοιχα καλή επίδοση σημείωσαν μόνο τα παιδιά του δημάρχου και ένα με πατέρα δημόσιο υπάλληλο από τα Χανιά (Αποστολάκη 2013, 119). Ενώ για τον τελευταίο μαθητή δεν καταφέραμε να εντοπίσουμε περισσότερα στοιχεία, αφού τις επόμενες χρονιές δεν εμφανίζεται στο Μαθητολόγιο του σχολείου, για τους άλλους δύο διαπιστώσαμε ότι πρόκειται για τους γιους του οπλαρχηγού και πρώτου διορισμένου δημάρχου Καστελίου κατά την Αυτονομία, Φωτάκη Γεωργίου, ανθρώπου με μεγάλη επιρροή στην τοπική κοινωνία και στενή σχέση με την Εκκλησία, ο οποίος φρόντισε να μορφώσει όλα του τα παιδιά σε μια περίοδο που δεν λειτουργούσε Γυμνάσιο στο Καστέλι (Αποστολάκη 2013, 112-115).

Αντίθετα στο Παρθεναγωγείο από τις τρεις μαθήτριες απομακρυσμένων περιοχών (Βλάτος Τοπόλια, Καστέλι) καμία δεν σημείωσε αξιόλογη επίδοση. Η μία μάλιστα δεν φοίτησε καθόλου, ενώ στις άλλες δύο περιπτώσεις πιθανόν οι ίδιες, ενώ διέμεναν κοντά στο σχολείο, δήλωναν ως τόπο διαμονής τον τόπο εργασίας του πατέρα.¹⁵ Πρόκειται για κορίτσια δύο γεωργών και ενός βυρσοδέψη που έλαβαν στο Παρθεναγωγείο μόνο τη βασική εκπαίδευση σε αντίθεση με τη συμμαθήτριά τους Μπρεδάκη Αρτεμισία, μοναχοκόρη του κτηματία Εμμανουήλ Μπρεδάκη από τη γειτονική Καμάρα, η οποία, ενώ ολοκλήρωσε την Πρακτική Σχολή σημειώνοντας πολύ καλή επίδοση, δεν άσκησε ποτέ το επάγγελμα της δασκάλας αλλά παντρεύτηκε αργότερα με γνωστό δικηγόρο των Χανίων. Αξίζει να σημειώσουμε ότι η οικογένεια της Αρτεμισίας εκτός από οικονομική άνεση διέθετε και μεγάλη πολιτική επιρροή, ειδικά σε εκπαιδευτικά ζητήματα, ενώ δεν φαίνεται να είναι τυχαίο ότι λίγο πριν η ίδια ξεκινήσει την υποχρεωτική εκπαίδευση, συγγενικό της πρόσωπο είχε διαθέσει το κτήριο για τη στέγαση του Παρθεναγωγείου.¹⁶

Ιδιαίτερης προσοχής χρήζει η περίπτωση του σχετικά μεγάλου αριθμού των ορφανών αγοριών (9%) και κοριτσιών (1% στο Δημοτικό και 12% στο Παρθεναγωγείο) που φοίτησαν στα δύο σχολεία της Ποταμίδας την περίοδο της Αυτονομίας, καθώς είναι δύσκολο να παρακολουθήσουμε τυχόν αλλαγή στον τόπο διαμονής και κοινωνικής τους κατάστασης, αφού δεν δηλώνονταν τα συγκεκριμένα στοιχεία στα σχολικά αρχεία.¹⁷ Ερευνώντας όμως ονομαστικά το σύνολο των μαθητών και μαθητριών αυτών, ενδιαφέρον παρουσιάζει η εκπαιδευτική

¹⁵ Στην 1η περίπτωση, επειδή η απόσταση από το Βλάτος είναι πολύ μεγάλη, εικάζουμε ότι πρόκειται για τον τόπο διαμονής και εργασίας του πατέρα της μόνο, ενώ η ίδια διέμενε στα Χουδαλιανά, όπου την επόμενη χρονιά δηλώθηκε ως τόπος διαμονής της οικογένειάς της. Στη δεύτερη περίπτωση σχετικά με τη μαθήτριά με τόπο διαμονής τα Τοπόλια καθοριστική μάλλον υπήρξε η παύση λειτουργίας του Παρθεναγωγείου Τοπολιών το 1911. Τέλος η οικογένεια της τρίτης μαθήτριας διατηρούσε επιχείρηση (βυρσοδεψείο) στην Ποταμίδα και πιθανόν, ενώ αρχικά δηλώθηκε ως τόπος διαμονής το Καστέλι, στην πραγματικότητα η ίδια διέμενε στην Ποταμίδα λόγω των επαγγελματικών υποχρεώσεων της οικογένειάς της.

¹⁶ Η συγκεκριμένη οικογένεια συγγένευε εξ αγχιστείας με τον Ν. Πιμπλή, σύμβουλο εκπαίδευσης και υποστηρικτή της πολιτικής του Βενιζέλου, αλλά και άλλες ισχυρές προσωπικότητες της εποχής Ελευθερία Αποστολάκη (2013), *ό.π.*, 115-116.

¹⁷ Το συγκεκριμένο φαινόμενο σχετίζεται με τα υψηλά ποσοστά θνησιμότητας στην περιοχή λόγω ασθενειών, αλλά και της έντονης επαναστατικής/πολιτικής δράσης των κατοίκων σε μια εποχή που απουσίαζε η υγειονομική περίθαλψη στην επαρχία.

διαδρομή δυο συνονόματων και σχεδόν συνομήλικων ξαδέλφων από την Ποταμίδα, που, ενώ ορφάνεψαν το ίδιο περίπου διάστημα, ο ένας φοίτησε στο Δημοτικό του χωριού και ο άλλος με την οικογένειά του μετανάστευσε στα Χανιά. Πρόκειται για τους Μιχαήλ Μαζοκοπάκη του Ηλία και του Νικολάου αντίστοιχα, για τους οποίους ο τόπος διαμονής φαίνεται να διαδραμάτισε καθοριστικό ρόλο στη μετέπειτα εκπαιδευτική τους πορεία. Στην πρώτη περίπτωση, ο γνωστός στους Ποταμιδιανούς και ως *Μιχαλάκης* μετά το Δημοτικό φοίτησε στο Ελληνικό σχολείο για να γίνει δημόσιος υπάλληλος σε αντίθεση με τον ξάδελφό του, που αξιοποιώντας τις σχέσεις της οικογένειας με την Εκκλησία, τελείωσε το Γυμνάσιο στο Ρέθυμνο και ολοκλήρωσε τις σπουδές του στο Πανεπιστήμιο Αθηνών ώστε να χειροτονηθεί πολύ αργότερα Μητροπολίτης Σητείας (Αποστολάκη 2013, 119-121).

Από τη μετανάστευση της οικογένειας σε αστικό περιβάλλον φαίνεται να ωφελήθηκαν και τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειας, ειδικά η μεγαλύτερη αδελφή του Μητροπολίτη, Κατίνα Μαζοκοπάκη (Αποστολάκη 2013, 119). Πρόκειται για τη μοναδική γυναίκα σε ομαδική φωτογραφία με τις εξέχουσες προσωπικότητες της Ποταμίδας, καθώς ξεχώρισε σε σχέση με τις συνομήλικές της, αφού ήταν μια από τις πρώτες καθηγήτριες στον ελλαδικό χώρο σε μια εποχή που η εγγραφή των ορφανών κοριτσιών στο πλησιέστερο δημοτικό σχολείο ήταν σε πολλές περιπτώσεις μονόδρομος δεδομένης την έλλειψη οργανωμένης πρόνοιας στην ύπαιθρο (Πολυχρονίδης, 2010, 122-140 και Χουρδάκης 2010, 867-868). Παρόλα αυτά θα πρέπει να λάβουμε υπόψη ότι από τις 36 εγγραφές ορφανών μαθητριών του Παρθεναγωγείου στα τέσσερα χρόνια που εξετάζουμε, μόλις έξι (16,7%) προήχθησαν και μία μόνο απεφοίτησε. Είναι μάλιστα χαρακτηριστικό ότι κανένα από τα συγκεκριμένα κορίτσια δεν εντοπίστηκε στο Μαθητολόγιο της Πρακτικής Σχολής Κισάμου σε αντίθεση με τη συμμαθήτριά τους Ελισάβετ Μαζοκοπάκη, μεγαλύτερη αδελφή του Χαράλαμπου που προαναφέραμε, η οποία έμεινε ορφανή, όταν ήδη φοιτούσε στην Πρακτική Σχολή. Ωστόσο παρά όμως το γεγονός αυτό ολοκλήρωσε τις σπουδές της προκειμένου, για βιοποριστικούς προφανώς λόγους, να εργαστεί αργότερα ως δασκάλα στην περιοχή, θέση την οποία εγκατέλειψε μετά τον γάμο της με επιχειρηματία από τα Χανιά (Αποστολάκη 2013, 119).

Συνοψίζοντας διαπιστώνουμε ότι στα σχολικά αρχεία της Ποταμίδας η απόσταση του τόπου διαμονής από το σχολείο διαδραμάτιζε καθοριστικό ρόλο την περίοδο της Κρητικής Πολιτείας στη φοίτηση και τη μετέπειτα εκπαιδευτική πορεία των μαθητών και ακόμα περισσότερο των μαθητριών ανεξάρτητα από την κοινωνικοοικονομική προέλευση των οικογενειών τους. Είναι μάλιστα προφανές ότι το ενδιαφέρον των κατοίκων της περιοχής για τη μόρφωση των παιδιών τους εμφανίζεται περιορισμένο, λόγω κυρίως των πρακτικών προβλημάτων που αντιμετώπιζαν, ενώ στις λιγοστές εξαιρέσεις που εντοπίσαμε διαφαίνεται μια τάση αξιοποίησης της παιδείας ως μέσο περισσότερο επιβίωσης και λιγότερο κοινωνικής ανέλιξης. Παράλληλα αντανακλώνται αντιλήψεις στέρεα ριζωμένες στη νοοτροπία της τοπικής κοινωνίας με την Εκκλησία και τα συγγενικά δίκτυα να δρουν καταλυτικά.

Παρόλο που από την επεξεργασία αποσπασματικών στοιχείων στο μικροεπίπεδο της ιστορίας, δεν είναι δυνατόν να θεωρούμε ότι τα συμπεράσματα που προκύπτουν είναι γενικεύσιμα ή αντιπροσωπευτικά, είναι άξιο προβληματισμού ότι ακόμα και όσον αφορά τη μετακίνηση του

μαθητικού πληθυσμού ενός μικρού χωριού, διαφαίνονται τάσεις και αντιστάσεις ενδεικτικές της αλληλεπίδρασης ενός διαρκώς μεταβαλλόμενου πολιτικού πλαισίου με την κουλτούρα μιας αγροτικής κοινωνίας σε εξέλιξη σε μια εποχή που το όραμα του αστικού φιλελευθερισμού αναζητά ερείσματα για τη μετέπειτα πολιτική του πραγμάτωση.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ιωάννης Ανδρουλάκης (1990), *Η εκπαίδευση στην Κρήτη κατά το α΄ τέταρτο του 19ου αιώνα έως και τις αρχές του 20ού αιώνα (Χριστιανικό και Οθωμανικό εκπ/κό σύστημα)*, Χανιά.
- Ελευθερία Αποστολάκη (2013), *Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα της Ποταμίδας Κισάμου (1899-1913): μια μικροϊστορική προσέγγιση*, Μεταπτυχιακή εργασία ειδίκευσης δημοσιευμένη στο καταθετήριο του Πανεπιστημίου Κρήτης, Ρέθυμνο.
- Εμμανουήλ Γενεράλις (1908), «Παρατηρήσεις επί της Δημοτ. Εκπαιδεύσεως», *Εκπαιδευτικόν Δελτίον του Κρητικού Αστήρος*, αρ. 8, Χανιά.
- Λυκούργος Καμηλάκης (2002), *Τα κισαμίτικα νάκλια*, Αθήνα.
- Παναγιώτης Κασσιμάτης (1953), *Ιστορική Επισκόπηση Της Εν Κρήτη Εκπ/σεως – Ιστορία των σχολείων της Κρήτης*, Αθήνα.
- Γεώργιος Κωνσταντουλάκης (1995), *Μια ζωή σαν παραμύθι*, αυτοέκδοση, Κίσαμος.
- Ιωάννης Πολυχρονίδης (2010), *Δημόσια υγεία, κοινωνική πρόνοια και υγειονομική πολιτική στην Κρητική Πολιτεία*, Αθήνα, εκδ. Παπαζήσης.
- Άννα Φραγκουδάκη (1985), *Κοινωνιολογία της εκπαίδευσης*, Αθήνα, εκδ. Παπαζήση.
- Αντώνης Χουρδάκης (2002), *Η Παιδεία Στην Κρητική Πολιτεία (1898-1913)*, Αθήνα, Gutenberg.
- Αντώνης Χουρδάκης (2004), «Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εκπαίδευση στην Κρητική Πολιτεία», *Η εκπαιδευτική πολιτική στα χρόνια του Ελευθέριου Βενιζέλου, Πρακτικά συνεδρίου, Αθήνα, 22-24 Ιανουαρίου 2004*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Βενιζέλος».
- Αντώνης Χουρδάκης (2010), *Από τη Μικροϊστορία της εκπαίδευσης: Δυο ανέκδοτα Λευκώματα φιλίας 1900-1904*, Αθήνα, Ατραπός.

ΠΗΓΕΣ

ΠΗΓΕΣ ΑΝΕΚΔΟΤΕΣ

- Βιβλίων Πιστοποιητικών Σπουδών Ποταμίδας 1899-1935.
- Γενικός Έλεγχος Γυμνασίου 1912-1932.
- Γενικός Έλεγχος Δημοτικού Σχολείου Ποταμίδας 1899-1930.
- Γενικός Έλεγχος Παρθεναγωγείου Ποταμίδας 1910-1925.
- Μαθητολόγιο Πρακτικής Σχολής Κισάμου 1911-1932.
- Φάκελος «Κρητική Πολιτεία Ανωτέρα Διεύθυνσις Παιδείας και Θρησκευμάτων 1900-1 – Έγγραφα διάφορα-Α΄», Πίνακας σχολείων Κισάμου δημοσίας εκπαιδεύσεως 13-3-1901, Αρ. πρ. 744.

ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΕΝΕΣ ΠΗΓΕΣ

Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, έτος Β΄, αρ. φυλ. 86, αρ. νόμου 82, εν Χανίοις τη 2-8-1899, άρθρο 31.

Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, τ. 1899, έτος Β΄, Εν Χανίοις τη 19-10-1899, αρ. φύλ 92.

Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, τχ. Δ, Εστενογραφημένα Πρακτικά της Βουλής των Κρητών, περίοδος Α΄, συνεδρίασις ΙΗ, 6 Ιουνίου 1901.

Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, Νόμος 485, Εν Χανίοις τη 26-6-1903.